

БАЛАКЛАВА: ВІД ЦІЛКОМ ТАЄМНОГО ОБ'ЄКТА ДО ВІЙСЬКОВО-МОРСЬКОГО МУЗЕЙНОГО КОМПЛЕКСУ

Віктор КАРПОВ,
*кандидат історичних наук,
начальник Центрального музею
Збройних Сил України, полковник*

Балаклава мальовничо розташувалася у невеликій затишній бухті, прихованій між високими скелястими горами і абсолютно непомітній з боку моря. Береги бухти були заселені з незапам'ятних часів. У V – VI століттях до нашої ери тут знаходилися поселення таврів. Це були дикі племена, що займалися землеробством, скотарством і піратством. Пізніше у Балаклаві оселилися греки, які назвали бухту «Сюмболон лимпе», – Гавань ознак, символів.

За часів Римської імперії в місті стояв гарнізон легіонерів, про що свідчить виявлений в 1996 р. під час археологічних розкопок храм Юпітера – заступника римлян. В середині XI століття в місті облаштувалися генуезці і назвали його Чембало, за назвою фортеці, руїни якої підносяться на Кріпосній горі на лівому (східному) березі Балаклавської бухти. Чембало має форму неправильного чотирикутника. У фортеці лише три стіни, четверту – південну – заміняє глибоке провалля. У 1357 р. у Балаклаві споруджено перший християнський храм Дванадцяти Апостолів, про що свідчить напис на одному з каменів стіни храму. У 1475 р. фортецю і місто захопили турки. Вони дали їм назву Балик Юве (риб'яче гніздо), звідси і пішла сучасна назва міста Балаклава. В період правління Катерини II Російська імперія починає війну з Туреччиною за приєднання Криму. У 1783 р. Кримський півострів став частиною Російської імперії.

В кінці XIX – початку XX ст. Балаклава стає популярним курортним містечком. Тут будуються дачі і пансіонати. Особливо інтенсивно забудовується Західний берег. За проектом архітектора Н. П. Краснова (автора проекту Лівадійського палацу) була побудована вілла князя Апраксина (не збереглася), зводяться дачі князя Юсупова, графа Сумарокова-Ельстона, князя Гагаріна, дача «Фата Моргана» інженера А. М. Завадського. У 1887 р. на Набережній (східний берег), відкривається перший балаклавський готель «Гранд» – (нині наб. Назукина, 3), пізніше будується готель «Росія» з павільйоном на набережній, власником готелю був Л.Г. Бісті (нині наб. Назукина, 21).

На початку XX століття самотня і небагатолюдна Балаклава стає справжньою обителлю муз художників, письменників і музикантів. А. Грін, А. Міцкевич, Л. Українка, Л. Собінов, В. Жуковський, І. Бунін, А. Купрін, А. Толстой, М. Горький і багато інших приїжджали сюди черпати натхнення. У роки Великої Вітчизняної війни біля руїн фортеці Чембало обривався південний фланг величезного радянсько-німецького фронту. В кінці 40-х років XX століття у СРСР була прийнята «Комплексна програма із захисту основних військових і промислових об'єктів від наслідків ядерної зброї». 11 червня 1952 р. Рада Міністрів СРСР прийняла рішення про будівництво секретного військово-морського протиатомного комплексу на західному березі Балаклавської бухти. Так у Балаклаві розпочалося будівництво ядерного арсеналу, ремонтної бази для підводних човнів, а також запасного командного пункту 14-ї дивізії підводних човнів. А Балаклава протягом п'ятдесяти років була основною базою підводних сил Чорноморського флоту – вона використовувалася як військово-морський форпост.

Ім'я міста зникло з географічних карт, а в'їзд до нього навіть для жителів Севастополя (адміністративною частиною якого була Балаклава) дозволяли лише за спеціальними перепустками, наявність яких перевірялася

на військових контрольно-перепускних пунктах. Ядерний арсенал під кодовою назвою «Об'єкт 820» і ремонтний завод під кодовою назвою «Об'єкт 825» розмістилися всередині гори Таврос, на лівому березі Балаклавської бухти. Будувалися вони одночасно і представляли єдиний комплекс підземних споруд, але підпорядковувалися різним військовим відомствам.

Підземний завод по ремонту підводних човнів і арсенал – єдина система підземних споруд – сукупність приміщень, кожне з яких мало своє призначення і патерн (транспортний коридор), що сполучають їх. Більшість з них в плані мають дугову форму. Це спеціальний будівельний прийом. Така конфігурація лінійно витягнутих приміщень робила їх стійкішими до руйнівного впливу ударної хвилі під час можливої ядерної атаки. З'єднує територію заводу і арсеналу підземний канал, що прорізає гору Таврос наскрізь. Його довжина – 608 м, глибина – 8 м, ширина каналу змінюється від 10 до 24 м. Вхід і вихід з підземного каналу ремонтного заводу (об'єкт 825) захищалися залізобетонними батопортами (морськими засувками). Масивні споруди, вагою 120-150 тонн, надійно могли захистити об'єкт під час ядерного вибуху.

Аби потрапити в приміщення заводу, потрібно було пройти декілька пропускних пунктів, на яких відбувалась зміна одного типу перепусток на інший. Всі, хто працював на підземному заводі, давали підписку про нерозголошення військової таємниці. На території підземного заводу виділялися кілька виробничих ділянок: переддоковий майданчик з сухим доком, мінно-торпедна частина і основні виробничі площі. Структурно весь об'єкт можна розділити на три поверхи: нульовий – насосне господарство і засоби комунікацій, перший поверх – виробничі цехи, заводські служби і другий – запасний командний пункт. Особливим інженерним вузлом був сухий док, саме в ньому після відкачування води (для цього і існувало насосне господарство) проводився

ремонт підводних човнів. Переддоковий майданчик, призначався для підвезення матеріалів, необхідних для ремонту підводного човна. На ньому розташовувалися: великий розточувальний верстат для розточування сальників головного валу підводного човна, стоянка електрокарів і спуск до насосної станції, що призначалася для відкачування води з сухого доку при докуванні підводного човна.

Мінно-торпедна частина призначалася для підготовки і перевірки боезапасу для підводних човнів. На робочих ділянках мінно-торпедної частини торпеди заповнювали енергокомпонентами, перевіряли електричні схеми мін і торпед, апаратуру самонаведення, герметичність. Басейн-кесон з підсвічуванням дна використовувався для перевірки герметичності торпед. Розгерметизацію схеми торпеди визначали по бульбашках повітря. Малим транспортним коридором підготовлені торпеди доставлялися з мінно-торпедної частини до водного каналу, де їх приймали підводники і доставляли в склад підготовлених торпед на територію арсенальної частини комплексу.

Надійно замкнутий багатотонними батопортами, завод міг тривалий час функціонувати в автономному режимі. Для цього тут була передбачена вся життєво необхідна інфраструктура: дизельна електростанція, запаси пального, прісної води, продовольства, хлібопекарня, їдальня, душові і навіть санчастина. Подачу очищеного від радіоактивного пилу повітря повинні були забезпечувати спеціальні вентиляційні установки. При необхідності, в «надрах» об'єкту 825 можна було укрити від ядерного нападу і зберегти до 7 підводних човнів разом з їх екіпажами.

З 1967 р. у виробничій частині був обладнаний запасний командний пункт (ЗКП) 14 дивізій підводних човнів, дві бригади з її складу і управління знаходилися в Балаклавській бухті. У Балаклавській бухті базувались: 12 малих підводних човнів проекту А 615, 8 підводних човнів 613 проекту, 3 ракетні підводні човни 644 проекту, 2 човни 640 проекту, 1 середній

підводний човен, плавбази «Буг», «Ельбрус» і 2 морських суховантажних баржі.

Ремонтний завод був спроектований для ремонту підводних човнів так званого проекту 613. Їх будівництво почалося в 1950 р. на заводі «Червоне Сормово» в Горькому (Нижньому Новгороді), на території України такі човни будувалися в Миколаєві. Ці човни були найбільшою серією радянських дизельних підводних човнів, всього їх було випущено 215 одиниць. Човни цього проекту були на озброєнні Військово-морського флоту Радянського Союзу з 1951 р. і до кінця існування СРСР, а потім ще три роки служили в Чорноморському Флоті Росії, всього – 43 роки! За надійністю, боєздатністю і популярністю серед моряків-підводників, човни 613-го проекту історики порівнюють із знаменитою трілінійною рушницею зразка 1891 р., яку цінувало не одне покоління солдатів.

Довжина човна 613 проекту – 76 м, ширина – 6,3 м, осідання – 4,6 м, 2 дизельних 37-д двигуна і 2 електричних ПГ-101. На озброєнні човна перебували: 12 торпед (2 кормових і 4 носових торпедних апарати), 24 міни АМД-1000. Ядерні заряди були розміщені в торпедах. Модифікацією проекту 613 були підводні човни проекту 644, які могли нести додатково 2 крилаті ракети з ядерними зарядами. Саме на підводні човни 613-го проекту і був конструктивно розрахований Балаклавський завод. У канал могли заходити човни і іншого проекту – 633-го. Їх почали будувати в 1957 р., досі ці човни вважаються одним з найкращих проектів дизельних підводних човнів другої половини ХХ століття. Ці човни були на озброєнні семи держав, а будували їх, окрім СРСР, ще і в КНДР і КНР. Таким чином, Балаклавський завод будувався цілеспрямовано для «кістяка» підводного дизельного флоту Чорноморського басейну.

Не менш цікавий і ядерний арсенал. Ядерні арсенали – особливі технічні об'єкти і інженерні споруди. Арсенал або ремонтно-технічна база по підготовці озброєння для кораблів, підводних човнів і ракетних берегових

частин складається з локальної і технічної зон. У ньому зберігалися бойові головні частини для торпед і ракет, у тому числі і ядерні, а також вироблялися регламентні роботи з обслуговування і збирання виробів. Після розпаду Радянського Союзу в грудні 1991 р. почалася розбудова державності України і інших колишніх республік, а це передбачало створення власних Збройних Сил. Становлення ВМС України відбувалося у досить складних політичних умовах, коли поширювалася блокада всіх документів і інформації з Міністерства Оборони України. На Чорноморському флоті була створена організаційна група ВМС України, куди увійшли офіцери, що першими запрягнулися на вірність Україні.

5 квітня 1992 р. вийшов указ Президента України Леоніда Кравчука «Про невідкладні заходи по будівництву Збройних Сил України», в якому наказувалося сформувати ВМС на базі Сил Чорноморського флоту, дислокованих на території України. 6 квітня 1992 р. Указом Президента України командуючим ВМСУ призначений контр-адмірал Борис Кожин. 8 квітня 1992 р. підписана директива МО України «Про реформування ВМС України». 29-30 квітня 1992 р. в Одесі відбулися переговори державних делегацій України і Росії по Чорноморському флоту. Було підписано спільне комюніке.

Балаклавські об'єкти ще задовго до розпаду СРСР почали вичерпувати свої технічні ресурси. Човни новітніх моделей сюди на ремонт заходити не могли, а човни проектів 613, 644 і 633 поступово знімалися з озброєння. При розпаді Союзу, закінченні епохи холодної війни і відмові України від ядерної зброї об'єкти 820/825 взагалі стали анахронізмом. У 1991-1994 рр. підводні сили Росії залишили Балаклавську військово-морську базу. Все рухоме устаткування з арсеналу і заводу було вивезене. Об'єкти 820 і 825 були передані під юрисдикцію України. Проте більшість конструктивних елементів інженерної і технічної інфраструктури об'єктів не збереглося – були демонтовані і вивезені. ВМС України формують з'єднання надводних і

підводних кораблів, морської авіації, підрозділів морської піхоти і військ берегової охорони. Відбуваються оперативно-тактичні навчання за участю кораблів флоту, авіації і морської піхоти.

У другій половині 1997 р. завершився розподіл Чорноморського флоту колишнього СРСР. Військово-Морським Силам України було передано 43 бойових корабля, 132 судна і катери, 12 літаків, 30 вертольотів, 227 берегових об'єктів, а також велика кількість техніки, озброєння, боєприпасів та іншого майна. І сьогодні основним завданням ВМС України є підтримка колективної безпеки на морі, недопущення терактів і охорона водних рубежів держави спільно із загоном морських прикордонників.

Але була поставлена під сумнів необхідність реконструкції і подальшого розвитку Балаклавського підземного протиатомного комплексу – цієї унікальної пам'ятки воєнної історії, техніки і будівництва, що дивує своїм розмахом, широтою задуму, конструкторським талантом. 29 липня 2002 р. був підписаний Указ Президента України про створення на базі Балаклавських підземних об'єктів: ремонтного заводу і арсеналу філії Центрального музею Збройних Сил України – музейного комплексу «Балаклава», який спеціалізувався б на висвітленні військово-морської історії. З 1 червня 2003 р. музейний комплекс розпочав свою роботу. Планом розвитку Військово-морського музейного комплексу «Балаклава» передбачено відновлення і збереження інфраструктури колишніх секретних підземних споруд, створення експозицій, присвячених історії розвитку Військово-морського флоту в період «холодної війни», висвітлення діяльності Військово-Морських Сил України.

А Балаклавська бухта і сама Балаклава, де мешкає більше 20 тис. осіб, сьогодні демілітаризована і перетворюється на один із центрів яхтового туризму.